

Юрій Манелюк

ФЕДЕРАЛІСТСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ
ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ІДЕОЛОГІЇ ПАНСЛАВІЗМУ

Manelyuk Y.M. Panslavizm as fundamental idea of federalist conceptions of the Ukrainian state system. In the article is realized the analysis of the perception of slav idea on the Ukrainian soil into the concept of M.Dragomanova, I.Franka, E.Chikalenko and M.Grushevsky. In theory of which is outlined the evolution of views relative to the future nature of the national development of the Ukraine. If in the first half XIX st. of panslavizm and the recognition of the need to establish a federation (or confederation) of Slav peoples for the Ukrainian intellectuals it was almost indisputable, then already in the second-half XIX st. the ideals of panslavizma gradually are transformed.

У статті здійснено аналіз сприйняття слов'янської ідеї на українському ґрунті у концепціях М.Драгоманова, І.Франка, Є.Чикаленка та М.Грушевського, у теоріях яких простежується еволюція поглядів щодо майбутнього характеру національного розвитку України. Якщо у першій половині ХІХ ст. панславізм та визнання необхідності створення федерації (або конфедерації) слов'янських народів для українських інтелектуалів була майже безперечною, то вже у другій половині ХІХ ст. ідеали панславізму поступово трансформуються.

Ідейний спектр кін. ХІХ — поч. ХХ ст. був надзвичайно строкатим. Його особливістю було те, що в цей період розроблялися як федералістські, так і самостійницькі концепції державницького майбутнього України. Вказані концепції багато в чому базувалися на ідеалах панславізму, які активно розроблялися й пропагувалися ще на поч. ХІХ ст. Цьому посприяли національні рухи та пошвавлення активності усіх слов'ян. Поряд з ідеями політичного визволення слов'янських народів сильнішими ставали прагнення національного визволення, відродження національної культури, а також ідея об'єднання слов'ян, які мали багато спільних особливостей історичного розвитку. Цей загальнослов'янський рух дістав назву панславізм.

Метою представленої статті є аналіз сприйняття федеративних ідей на українському ґрунті у концепціях М. Драгоманова, І. Франка, Є. Чикаленка та М. Грушевського. Саме їхні праці становлять основу джерельної бази цього дослідження. Також використано праці сучасних дослідників М. Копиленко і О. Копиленко, А. Круглашова, В. Лісового, О. Салтовського, О. Скакун та ін.

Найбільший внесок щодо ідеї майбутньої федерації слов'янських народів зробив М. Драгоманов. На відміну від своїх попередників, (кирило-мефодієвців, та, зокрема, М. Костомарова) ідею слов'янської єдності, причому «піднятої» вже на рівень єднання загальноєвропейського, «космополітичного», М. Драгоманов намагався поставити на фундамент, обґрунтований з позицій сучасних йому європейських демократичних «визвольних» теорій.

Можна стверджувати, що концепція Драгоманова являє собою спробу віднайдення компромісу з метою подолання розбрату, пануючого поміж українством щодо бачення власного державницького майбутнього. Мислитель називав себе «космополітом», засуджував національну нетерпимість і «національну самоспокусу». Саме «європеїзм, або космополітизм, який не заперечує окремих національних варіацій загальних ідей і форм, є краща основа для українських автономних стремлень і ... тепер усяка наука, як і політична діяльність повинна бути заснована на інтернаціональному фундаменті» [1].

Але «космополітизм» М. Драгоманова — це не зневага до всього вітчизняного, як і до чужого. В його розумінні ідея «космополітизму» означає відсутність націоналізму, прийняття рівності всіх народів, їх культури, мови, повага до національної гідності. Називаючи себе космополітом, він говорив не про «загальносвітову державу», заради якої він повинен забути інтереси своєї Батьківщини. Його мрією була федерація громад у межах областей України, котра входить у федерацію слов'янських народів і у федерацію народів світу, в яких жодна нація не буде поставлена вище іншої в політичному та соціально-культурному плані [2].

Дослідник виходив з того, що існування і розвиток державності визначається не стільки нацією, скільки організацією господарського порядку. З цієї причини він не прагнув надати своїй нації державного характеру шляхом її відділення від Росії. Оцінюючи досвід європейського державного будівництва, М. Драгоманов зазначав: «Огляд історії і теперішньої практики європейських народів показує, що автономія політична і національна можлива

без державної відрубності. От через те, я не бачу ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії української на ґрунті земської автономії» [3].

Отже, М. Драгоманов відмовлявся серйозно розглядати перспективу цілковитої незалежності України, посилаючись на те, що політичного руху з такою програмою в Україні немає. Політична програма федералізму, яку він обстоював, ґрунтувалась передусім на раціоналістичному врахуванні реалій російського визвольного руху.

Мислитель чітко усвідомлював, що український рух має перспективу лише тоді, коли він не послаблятиме, а посилюватиме, як це не дивно, російську демократію. В принципі, він розраховував на те, що неминуча демократизація Росії викличе всеросійську тенденцію до федералізації, і в цьому загальному потоці можливе безкровне досягнення суверенітету в рамках широкого державного союзу.

М. Драгоманов не мислив «автономії національної» без «політичної автономії», без «політичної самостійності націй». Він нерідко говорив про «політичну і національну автономію українську на ґрунті земської автономії» [4]. На його думку, назріло питання про «національний автономізм» політичного характеру. Відрізняючи «автономізм політично-національний» від «етнографічно-національного», він був пропагандистом першого, поставленого під контроль «космополітизму». Він не виключав у майбутньому «самоврядування» України з виходом її на міжнародну арену, з наданням їй прав безпосередньо впливати на напрям зовнішньої політики.

На думку М. Драгоманова, однією з засадничих ідей української державності має стати ідея поступу. Вчений стверджував, що на зміну багатонаціональним імперським країнам йдуть національні держави. Але прагматично аналізуючи тогочасну політичну ситуацію як серед українства Австро-Угорщини, так і на теренах Російської імперії, вчений дійшов висновку про те, що державницький світогляд в українській масовій свідомості відсутній. Отже, сценарій здобуття незалежності України наприкінці ХІХ — на поч. ХХ ст. дослідник вважав політичною утопією, наголошуючи на тому, що для цього конче необхідно є підтримка Європи.

На переконання вченого, українські соціалісти, підтримуючи ідею національного звільнення українців, не повинні орієнтуватися на націоналізм як на ідеологію. Дослідник відстоював ідею необхідності домінування загальнолюдських інтересів над національ-

ними: «Треба шукати всесвітньої правди, котра була б спільною всім національностям» [4, с. 469].

Таким чином, державницька теорія Драгоманова спирається на переконання вченого у незворотності поступального розвитку людства. До того ж, Драгоманов підкреслює: розглядати долю і державницькі перспективи української нації потрібно у нерозривному зв'язку зі світовою історією, орієнтуючись на політичну історію, сьогодення і майбутнє Західної Європи. Як зазначає сучасний вітчизняний дослідник О.Салтовський: «...пропаганда необхідності політичної складової визвольних змагань українців, поєднання ідей національного і соціального визволення — все це визначає те місце, яке М.Драгоманов займає в історії української політичної думки, в процесах національного відродження, у вкорінення у свідомість українського народу розуміння власного історичного призначення» [5].

О.Салтовський, намагаючись подолати певні суб'єктивістські оцінки, ідеологічні нашарування, доводить, що Драгоманов «був сином свого часу», «він прагнув ставити перед українським політичним рухом реальні завдання, ті, які могли бути реалізовані, виходячи з наявних умов». На думку дослідника, однобічною, занадто поляризованою є розуміння теоретичної спадщини Драгоманова як «антидержавницької». Так, у своїй теорії вчений пропонував в майбутньому послабити державу за рахунок передачі більшої частини управлінських функцій від держави до органів громадського самоуправління, інституцій громадянського суспільства.

Але саме Драгоманов поставив питання про українців як про націю, що, врешті-решт, багато в чому сприяло формуванню української національної еліти на поч. ХХ ст. О.Шульгін оцінював ситуацію з впливом Драгоманова на подальший розвиток українського політичного мислення таким чином: «Драгоманова обвинувачують, що він був федераліст, не розуміючи того, що для реального політика другої половини ХІХ ст. це був максимум вимог... Зрозуміло, що він прагнув свободи в імперії, це була передумова поширення національної ідеї в масах. Як це не дивно для сучасної молоді, але самостійниками бути навчив нас якраз Драгоманов, а не Міхновський... З Драгоманова вийшли і Єфремов, і Грушевський, і Чикаленко, і Петлюра... Його іменем і його ідеями були перейняті і активні діячі кінця ХІХ віку» [5, с. 240–241]. Отже, є об'єктивні підстави класифікувати теорію Драгоманова як державницьку. А вплив цієї теорії на подальші пошуки ідеалу майбутньої Української держави важко переоцінити.

Саме М. Драгоманов став у ХІХ ст. тим вітчизняним вченим, який запропонував найбільш розроблену політичну версію панславистських ідеалів. Дослідник вважав, що, використовуючи надзвичайну популярність у середовищі слов'янських інтелектуалів ідеалів панславізму, проголошуючи принципову рівність і братерство усіх споріднених мовою та культурою народів, можна творити нові основи для майбутнього вільного єднання східних слов'ян. Особлива роль у цьому процесі, на думку М. Драгоманова, має належати українцям. Адже українці в Росії, галичани в Австрії можуть стати посередниками між Росією та західним слов'янством. «Виконання місії посередника між «єдиною» державною слов'янською нацією та недержавними слов'янськими народами Драгоманов оцінює вже не з огляду на інтереси Російської імперії, її цілості та державного розвитку, а з точки зору «української ідеї», — зазначає А. Круглашов, оцінюючи специфіку тлумачення ідеалів панславізму М. Драгомановим [6].

Певним поворотним пунктом в осмисленні М. Драгомановим ідеї панславізму стає період 1870-х років, на який припадає розгортання боротьби слов'янських народів за незалежність на Балканах. Політичні реалії тогочасної Російської імперії викликали розчарування дослідника. Тому він закликає українство відійти від споконвічного інерційного споглядання, звільнитися від стереотипів, які вкорінилися у свідомості української інтелігенції, передусім подолати синдром провінційності. Результатом переосмислення ідеалів панславізму М. Драгомановим стала цілком прагматична ідея слов'янської взаємності: українці мають співпрацювати зі слов'янами не стільки внаслідок історичної або культурної близькості, скільки, виходячи з того, що саме слов'яни становлять більшість сусідніх з Україною народів, усвідомлення того, що від їх позитивного або негативного ставлення залежатиме успіх чи поразка в боротьбі за українську справу [6, с. 274–275].

Драгоманов відводить для українців поважне місце у творенні майбутнього всеслов'янського єднання, наголошуючи на необхідності формування розгалуженої мережі українсько-слов'янських зв'язків. Окреслюючи перспективи становлення у майбутньому Всеслов'янського Союзу, вчений підкреслює: «Українські ж справи так зчепляються з справами сусідніх людей навкруги, і в Росії, й в Австро-Угорщині: з московськими, білоруськими, польськими, словацькими, сербськими й всілякими іншими слав'янськими, — і не слав'янськими, що українському громадському чоловікові

власне з того часу, як він стане українським, ніяк не можна не стати чоловіком дуже широких думок федеральних, навіть інтернаціональних. Звісно, що ближче всього для українського громадянина будуть справи сусідів його найріднішої породи й найподібнішої долі, — себто слав'ян» [7].

Підтвердженням того, що ідеали панславізму посідали чільне місце у політичній теорії М. Драгоманова, є розроблений ним проект Всеслов'янського Союзу. Вчений пропонує створити «Всеслов'янське товариство», метою якого має стати тісна співпраця українців з усіма подібними до них за становищем слов'янськими народами, адже лише така співпраця спроможна розірвати міцні ланцюги багатонаціональних імперій: «Таким чином ми підходимо до необхідності розробити широку федеральну програму, що була б незалежною ні від яких «історичних» переказів і державних претензій, програму, цілком гідну визвольних ідей новітнього часу і здатну насправді задовольнити інтереси усіх племен Східної Європи» [8].

На початку 80-х років XIX ст. ідеали панславізму в теорії М. Драгоманова переживають наступну трансформацію: слов'янський федералістський проект змінюється на регіональний східноєвропейський. Подібну трансформацію засвідчує розвідка «Пропащий час. Українці під Московським царством». Отже, можна дійти висновку, що наприкінці XIX ст. ідея панславізму у драгоманівському тлумаченні перетворилася на питання про необхідність віднайдення оптимального збалансування внутрішньополітичних і зовнішньополітичних завдань українського визвольного руху на раціональній, прагматичній основі, відмежувавшись від закликів «голосу крові», «заповітів батьків» та інших морально-політичних виправдань і міфів.

Політико-правові дослідження М. Драгоманова залишаються актуальними і сьогодні та можуть бути використані не лише у царині теоретичної політології, але й в роботі органів державної влади та місцевого самоврядування. До того ж, саме Драгоманов одним з перших у вітчизняній політичній науці здійснив спробу розробити геополітичну парадигму української зовнішньої політики, визначити місце України у світовому політичному процесі.

Ідеї М. Драгоманова щодо федерації на основі ідей панславізму були підхоплені та розвинуті багатьма видатними українськими мислителями кін. XIX — поч. XX ст. Окремо хотілося б зупинитися на таких постатях, як І. Франко, Є. Чикаленко та особливо М. Грушевський.

Постать І.Франка постійно перебуває в полі зору дослідників, адже він є одним з найвизначніших українських мислителів другої половини ХІХ — поч. ХХ ст. Його внесок у розвиток політичної та правової думки важко переоцінити. Не міг мислитель не зупинити своєї дослідницької уваги на питаннях визначення сутності нації, її місця і ролі в поступі людської цивілізації, що закономірно наближали І.Франка до роздумів про принципи національно-державного будівництва.

Основу розв'язання національної проблеми для народів, що не мають своєї державності, найефективніший спосіб і гарантію їх національного самовизначення Франко вбачав насамперед у повсюдному впровадженні федеративного принципу державного будівництва, який запобігає «вивищенню одного народу з поневоленням другого» [9]. Так, оцінюючи теоретичні можливості польсько-українського існування, він писав: «Єдину поруку ліпшої будучності обох народів ми бачимо в їх федеральнім зв'язку між собою і другими сусідами, в зв'язку, оснований на якнайповнішій рівноправності і автономії кожного окремішнього народу, де б другий народ ніколи не мав права вмішуватися в домашні справи сусіда або держави...» [9, с. 219].

З питанням про політичну незалежність України тісно пов'язана проблема її взаємовідносин з Росією. Не секрет, що у свій час І.Франко виступав за державний союз України і Росії на ґрунті федеративних принципів. Так, у статті «Ukraina irredenta» він писав: «Звісно, термін «політична самостійність» не треба розуміти як цілковитий сепаратизм від Росії, як конечність створення окремої української держави. Політична самостійність можлива і в зв'язку з Росією, при федеральнім її устрою» [10]. Справді, виходячи з конкретно взятих історичних умов того часу, коли ідеал національної самостійності лежав, за словами Франка, «поза межами можливого», оптимальною формою державно-правових зв'язків України з Росією була федерація. Але це аж ніяк не означає, що національно-державні інтереси українського народу могли бути забезпечені лише у федеральному зв'язку України з Росією. Та й сам вираз Франка «політична самостійність можлива і в зв'язку з Росією» не виключає реального досягнення Україною політичної самостійності без такого зв'язку або у зв'язку з іншими суб'єктами федерації.

У зв'язку з цим важливо згадати погляди однієї з провідних дослідниць спадщини І.Франка — О.Скакун, яка писала про цю

проблему так: «За головний принцип майбутньої федерації народів І.Франко визнавав принцип демократичної рівності членів добровільного політичного союзу. Його проект майбутньої федерації народів як їх політичної організації передбачав такі ступені: 1) створення федерації в межах об'єднаної України; 2) створення федерації у межах визволених народів Росії; 3) об'єднання слов'янських націй у єдину федерацію; 4) оформлення всесвітньої федерації» [11].

З цим твердженням, на нашу думку, можна погодитися лише в частині поглядів І.Франка в ранній період його суспільно-політичної діяльності, коли він перебував під великим впливом «громадівського соціалізму» М.Драгоманова. В останній же період творчості І.Франко зовсім не мріяв про входження України до «федерації у межах визволених народів Росії» та, зокрема, переходу Галичини під юрисдикцію будь-якої можливої російської федерації.

Отже, подібно до М.Драгоманова, І.Франко наприкінці свого творчого життя відійшов від ідей панславізму і створення федерації слов'янських народів як майбутнього державного розвитку українства. Він вважає, що необхідно вивчати історію свого народу, особливості його культури, політичні традиції, щоб найкраще провести творення держави, адже навіть ідеально обґрунтовані схеми державного будівництва можуть дати геть протилежні результати.

Цікавим буде також стислий виклад поглядів на проблему впливу ідей панславізму на державне майбутнє України Є.Чикаленка. Політичний світогляд дослідника формувався протягом довгих років і за своїми принциповими положеннями відповідав ідеям М.Драгоманова, з поглядами якого він ознайомився ще змолоду.

Стрижнем політичної програми Є.Чикаленка в усі часи була національна ідея, якій він присвятив усе своє життя. Дослідник вказував на конкретні шляхи вирішення національної проблеми, а саме пропонував реформувати Росію в федеративну державу і тим самим вибороти для України автономію. У програмі Української Демократично-Радикальної партії, одним з лідерів якої він був, йдеться мова про «федерацію рівноправних автономних національно-територіальних одиниць» [12]. Очевидно, що Є.Чикаленко йшов значно далі М.Драгоманова, тобто виступав за територіальну автономію.

Висунення питання повної самостійності Є.Чикаленко в конкретно-історичних умовах початку ХХ ст. вважав передчасним. Показові з цього приводу його суперечки з лідерами самостійницької течії М.Міхновським та Ю.Липою. З Ю.Липою його діалог відбувся ще наприкінці ХІХ ст., коли він доводив, що «пропагандою

самостійності тепер ми перелякаємо громадянство, бо воно боїться за цілість Росії» [12, с. 170]. З Міхновським дискусія відбувалася 1917 р., коли Чикаленко зауважив, що «ще не на часі підіймати це питання..., бо це переполошить московське й наше зросійщене громадянство» [13].

Згодом, після скинення самодержавства та під впливом швидкого розвитку політичних подій в Україні, погляди Чикаленка більш радикалізувалися. У своєму останньому політичному трактаті «Де вихід?», написаному в 1920 р., Є. Чикаленко, підсумовуючи хід національно-визвольного руху, говорить: «Ми вже бачили й царську, і Росію Керенського, і більшовицьку і знаємо, що москалі всі однакові централісти-імперіалісти, як і поляки» [14]. Отже, врешті-решт Чикаленко зневірився в можливості побудови федералістичної Росії і перейшов на самостійницькі позиції.

Проте найбільш обгрунтованою виявилася теорія федеративного державного устрою у М. Грушевського. На відміну від М. Драгоманова, вона побудована за національним принципом, адже національне питання постійно знаходилося в центрі досліджень М. Грушевського.

Основне місце в концепції державотворення, розробленій вчепним, займала проблема автономії України в складі Російської республіки. М. Грушевський так характеризує значення автономії для майбутньої української держави: «Домагання народоправства і суто демократичного ладу на Україні в відокремленій, «незмішаній» автономній Україні, пов'язаній тільки федеративним зв'язком чи то з іншими племенами слов'янськими, чи то з іншими народами і областями Російської держави — се наше старе гасло, підняте ще в 1840-х роках найкращими синами України... Воно від того часу не переставало бути провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної і громадської праці» [15]. Далі зазначає, що домагання народоправства «зостанеться тою середньою політичною платформою, на котрій буде йти об'єднання людності України без різниці верств і народностей. Середня між програмою простого культурно-національного самоозначення народностей і домаганням повної політичної незалежності» [15, с. 84–85].

Виступаючи за автономію України, М. Грушевський радив враховувати багатонаціональний склад населення регіону, дбати про те, щоб у майбутній демократичній Україні представники будь-якої національності мали необхідні умови для свого повнокровного

життя, для вільного розвитку. Особливо наполегливо і невтомно вчений і політичний діяч виступав проти гасла: «Україна для українців», який нерідко трактували як заклик до представників інших національностей забиратися геть з України. Дослідник писав: «Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а й для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе» [16]. В автономній Україні мали бути забезпечені права національних меншин, оскільки повнота національного життя, що її добивалися для українського народу, не повинна поглинути інших народностей і обмежувати їх змагання до вільного розвитку своєї культурної і національної стихії. Такими були погляди Грушевського на українську державу в складі Російської федеративної республіки на початку 1917 р., в перші місяці Лютневої революції, коли здавалося, що Росія може бути демократичною республікою, а Україна буде розквітати серед інших автономних держав в рівному союзі.

Але Тимчасовий уряд ставився підозріло до політичних домагань українців, й особливо — діяльності Центральної Ради. Коли стало зрозуміло, що ніякої автономії Росія не допустить, а надто вже після того, як у Петрограді прийшли до влади більшовики, — програма Центральної Ради, погляди самого М.Грушевського на відносини з Росією змінилися. У цей період Грушевський вже прагнув побудувати незалежну українську державу. Хоча до останніх днів свого життя в душі мріяв про автономну Україну в федеративному союзі з такими ж вільними державами, але, зважаючи на реальні обставини, розумів, що в складі Росії про таку вільну Україну годі й думати, і тому закликав до побудови самостійної держави.

Таким чином, еволюція поглядів Грушевського на державне майбутнє України відбувалася під значним впливом зовнішніх чинників. Вона є показовою щодо системної трансформації підходів до визначення характеру національного розвитку України у наукових та суспільно-політичних колах українства наприкінці XIX — на поч. XX ст., у період радикальних суспільно-політичних перетворень.

Отже, в українській політичній думці цього періоду найбільш авторитетними представниками панславістсько-федералістської традиції були М.Драгоманов, І.Франко, С.Чикаленко та М.Грушевський, у теоріях яких можна простежити певну еволюцію поглядів щодо майбутнього характеру національного розвитку Ук-

раїни. Якщо у першій половині XIX ст. панславізм та визнання необхідності створення федерації (або конфедерації) слов'янських народів для українських інтелектуалів була майже безперечною, то вже у другій половині XIX ст. ідеали панславізму поступово трансформуються.

1. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. — У 2 т. — Т. 1. — К.: Наукова думка, 1970. — С. 465–466

2. Лісовий В. Драгоманов і Донцов // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 9. — С. 87.

3. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. — У 2 т. — Т. 1. — К.: Наукова думка, 1970. — С. 427.

4. Драгоманов М.П. Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 47.

5. Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX століття). — К.: Парпап, 2002. — С. 239–240.

6. Круглашов А.М. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. — Чернівці: Прут, 2000. — С. 262

7. Драгоманов М. Переднє слово до Громади // Вибрані твори. — Прага, 1937. — Т. 1. — С. 96.

8. Драгоманівський збірник «Вільна спілка» та сучасний український конституціоналізм / За ред. Т.Андрусяка. — Львів: Світ 1996. — С. 105.

9. Франко І. Зібрання творів: в 50-ти томах. — К.: Наукова думка, 1976–1986. — Т. 46. — Кн. 1. — С. 342.

10. Копиленко М.Л., Копиленко О.Л. Слідами затривалої полеміки: Що Іван Франко не прийняв у марксизмі і що марксизм не зрозумів у Франка // Філософська і соціологічна думка. — 1992. — № 12. — С. 103.

11. Скакун О.Ф. Прогресивна політико-правова думка на Україні (IX ст. — 1917 р.) — К.: Либідь, 1990. — С. 76.

12. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907): У 3ч. — Львів: Діло, 1925–1926. — Ч. 1–3. — С. 95.

13. Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 р. — Прага: Вид. Фонду ім. Є.Чикаленка при Українському Академічному комітеті, 1932. — С. 12.

14. Чикаленко Є. Де вихід? (Лист до редакції) // Воля. — Відень — 1921. — Т. 2. — № 3–4. — С. 101.

15. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть? — К.: Генеза, 1991. — С. 84.

16. Грушевський М.С. Україна, Польща і Росія // Нова доба. — 1920. — Ч. 17. — С. 4.